

УДК 34.06: 007

І.М. Шопіна,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
І.М. Коропатнік,
доктор юридичних наук, доцент

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті визначено тенденції розвитку Збройних Сил України протягом останніх двох десятиліть, які свідчать про зростання ролі інформаційної культури в організації функціонування цього військового формування. Зроблено висновок, що спроможність Збройних Сил України своєчасно відповідати на виклики часу, професіоналізація сил оборони, ефективність виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань мають своєю необхідною умовою підвищення рівня інформаційної культури рядового та командного складу, акцентовано увагу на необхідності правового закріплення заходів із розвитку інформаційної культури на рівні довгострокової програми.

Ключові слова: інформаційна культура, інформаційна діяльність, інформаційна безпека, інформаційне право, Збройні Сили України.

В статье определены тенденции развития Вооруженных Сил Украины на протяжении последних двух десятилетий, которые свидетельствуют о росте роли информационной культуры в организации функционирования этого военного формирования. Сделан вывод, что способность Вооруженных Сил Украины своевременно отвечать на вызовы времени, профессионализация сил обороны, эффективность выполнения военными служебно-боевых задач имеют своим необходимым условием повышение уровня информационной культуры рядового и командного состава, акцентировано внимание на необходимости правового закрепления мер по развитию информационной культуры на уровне долгосрочной программы.

Ключевые слова: информационная культура, информационная деятельность, информационная безопасность, информационное право, Вооруженные Силы Украины.

Paper outlines the tendencies of the development of the Armed Forces of Ukraine over the last two decades, which testify to the growing role of information culture in the organization of the functioning of this military formation. The conclusion is drawn that the ability of the Armed Forces of Ukraine to respond timely to the challenges of the time, the professionalization of the defense forces, the effectiveness of servicemen's performance of combat missions have as their prerequisite for raising the level of the information culture of the rank and file, attention is focused on the need for legal consolidation of measures to develop information culture on level of the long-term program.

Keywords: information culture, information activity, information security, information law, the Armed Forces of Ukraine.

Ефективне виконання Збройними Силами України поставлених перед ними завдань щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності має своїми передумовами здійснення широкого діапазону заходів, спрямованих на підвищення якості їх правового, матеріально-технічного, кадрового, інформаційного та інших видів забезпечення. Водночас інформаційно-правові аспекти функціонування Збройних Сил України залишаються сьогодні недостатньо дослідженими, а деякі з них, зокрема роль інформаційної культури у функціонуванні сил оборони в сучасних умовах, майже не привертала увагу науковців. Ключові категорії феномену інформаційної культури розглянуті в роботах І.В. Арістової, К.І. Белякова, В.М. Брижка, В.Д. Гавловського, В.В. Гриценка, Р.А. Калюжного, С.І. Лопатіна, П.В. Мельника, Н.Б. Новицької, О.В. Прудникової, В.С. Цимбалюка, М.Я. Швеця та інших науковців, разом з тим проблематика впливу розвитку інформаційної культури на діяльність Збройних Сил України залишається недостатньо дослідженою. Зазначене зумовлює актуальність теми статті, метою написання якої є визначення ролі інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України.

У сучасних зарубіжних дослідженнях роль інформаційної культури у функціонуванні збройних сил пов'язують з їх культурною адаптацією до епохи постмодернізму, характерними особливостями якої називають недетермінованість і невизначеність суспільних процесів, фрагментацію та швидку зміну форм соціального життя, диференціацію ризиків й відсутність абсолютних цінностей, загальну плюралізацію і релятивізацію уявлень та оцінок [1, с. 165]. Згідно з концепцією Ч. Москоса, військова організація в ХХ столітті пережила три етапи розвитку. Перший етап – модерн, починаючи з кінця ХVІІІ століття до закінчення Другої світової війни, характеризується масовістю армій, які захищають національні держави. Армії пізнього модерну, що існували в післявоєнний період до початку 1990-х років, належать до перехідного типу. Армія постмодерну, що з'явилася після розпаду біполярної системи, – це якісно новий тип, який має корінні відмінності від попереднього за багатьма параметрами [2]. На межі ХХ і ХХІ століть у науковій думці виникає теоретична модель трансформації національних армій, які, на думку дослідників, поступово перетворюються в армії постмодерну. Формування сучасних армій, яке відбулося у ХХ столітті, було детерміновано тенденціями захисту перш за все національних інтересів. Збройні сили комплектувалися за призовним принципом, були виключно маскулинними за зовнішніми ознаками та жорстко відмежованими за структурними та культурними особливостями від громадянського суспільства. Збройні сили періоду постмодерну, навпаки, характеризуються послабленням зв'язків із національною державою, стають більш функціональними в місіях, а система їх комплектування поступово відходить від призовних тенденцій. Імідж багатьох армій стає все більш андрогінним, посилюються їх зв'язки із громадянським суспільством [3, с. 35–41]. Відмінними рисами армії постмодерну є зменшення її чисельності та підвищення професіоналізму, посилення ролі військовослужбовців жіночої статі і цивільного персоналу в забезпеченні військової безпеки. У рамках цього напрямку в системі забезпечення функціонування воєнної організації держави підвищується роль мотивації персоналу, з'являється система супроводження подолання бар'єрів військової соціалізації певних соціальних груп, конфліктів ідентичностей, зниження впливу дискримінаційних практик, підвищення уваги до ефективності військової організації. Відповідно до моделі Ч. Москоса, до країн з арміями постмодерну відносять США, Канаду, Німеччину, Францію, Велику Британію, Нідерланди, Данію, Італію; до країн з перехідним типом армії від пізнього модерну до постмодерну – Австралію,

Португалію, Польщу, Чехію, Угорщину, Румунію, Туреччину; армія Ізраїлю найменше відповідає епосі постмодерну і поєднує риси армії раннього та пізнього модерну [2].

У зарубіжних наукових джерелах найбільше висвітлення отримала проблема визначення відповідності епосі постмодерну функціонування армії Сполучених Штатів Америки. Зокрема, предметом наукового аналізу стали культурні інновації, пов'язані зі зростанням багатозмістовності, рух до більшого мультикультуралізму, побудовою інформаційного суспільства, збільшенням кількості цивільного складу у воєнній організації тощо. Нині обґрунтовано існування двох основних моделей військовослужбовця – безпосередньо воїна (*“warrior”*) та миротворця-дипломата (*peacekeeper–diplomat*), який виконує функції об'єднуючої ланки у конфліктуючому суспільстві [4, с. 120].

Місце Збройних Сил України серед армій епох модерну та постмодерну не було предметом наукового аналізу. Водночас зважаючи, що зазначена проблематика ще чекає на своїх дослідників, тим не менше можна виокремити кілька тенденцій, існування яких свідчить про наявність в організації функціонування української армії тенденцій постмодерну. До них, зокрема, належать перехід до практики її комплектування переважно на контрактній основі (обов'язковою визначена наявність не менш ніж 20 % призовників); збільшення кількості військовослужбовців, що виконують миротворчі функції (так, з 1992 року лише в міжнародних миротворчих місіях під егідою ООН взяли участь більше ніж 42 тис. українських військовослужбовців); поступовий перехід на заміщення низки військових посад цивільними особами (так, відповідно до Стратегічного оборонного бюлетеню, затвердженого Указом Президента України від 06.06.2016 № 240/2016, передбачається посилення цивільного контролю над Збройними Силами України через Міністра оборони України та Міністерство оборони України, в тому числі шляхом призначення до кінця 2018 року цивільних Міністра оборони України, його заступників та Державного секретаря Міністерства оборони України, у період до 2019 року передбачається перехід на комплектування деяких посад у Генеральному штабі Збройних Сил України цивільними державними службовцями, які представлятимуть Міністерство оборони України) [5]. Однак найбільш вираженою рисою Збройних Сил України, яка, на нашу думку, дозволяє стверджувати про наявність у ній тенденцій постмодерну, є діяльність у сфері цивільно-військового співробітництва, покликана сприяти подоланню бар'єрів між армією та суспільством [6, с. 309–310].

Роль інформаційної культури в організації функціонування армій епохи постмодерну вивчалася переважно в контексті досвіду держав-членів НАТО. Водночас необхідно відзначити, що національні реалії мають свої особливості, пов'язані як з наявністю рудиментарних проявів військової культури часів СРСР, так і з веденням гібридної війни проти нашої держави. Інформаційна культура військовослужбовця у вітчизняних наукових та навчально-методичних джерелах переважно отожднюється з інформаційною грамотністю, яка є лише одним із компонентів інформаційної культури. І визначається як “здатність використовувати інформаційні ресурси та засоби інформаційних комунікацій при вирішенні завдань з охорони державного кордону” [7, с. 221], “складне, інтегральне, динамічне, відносно самостійне утворення, що відбиває певний рівень розвитку особистісних якостей, спеціальних знань, навичок й умінь, що забезпечують ефективне рішення професійно значимих завдань на основі використання новітніх досягнень інформаційної техніки й технології інформаційної роботи” [8, с. 30], “активна творча діяльність офіцера, досконале вміння орієнтуватись в інформаційному просторі,

що передбачає розвиток самої людини як суб'єкта цієї діяльності” [9, с. 131–132]. Як можна побачити з аналізу зазначених визначень, вони охоплюють переважно діяльнісний рівень, іноді – лише рівень навичок, не охоплюючи ані ціннісний, ані світоглядний компоненти інформаційної культури.

Дослідження сутності інформаційної культури в науці інформаційного права свідчать, що цей феномен розуміється значно ширше: як зв'язок з досягненнями певного людського суспільства (групи людей, нації, народу, суспільства, держави, міжнародного співтовариства) у сфері інформаційних відносин (у тому числі мистецтва, науки, техніки тощо); ступінь (рівень) довершеності в оволодінні знаннями в галузі суспільних інформаційних відносин та діяльності; множина умов, які забезпечують високий рівень, продуктивність, безпеку інформаційних правовідносин; рівень фахової підготовки працівників (працівника) у сфері інформаційних правовідносин та особистої організованості їх тощо [10, с. 108]. Нам важко погодитися із визначенням інформаційної культури як відповідного рівня розвитку інформаційних відносин на певний момент часу, в просторі, колі осіб, що визначається порівняно з попередніми показниками інформаційної культури [10, с. 109], оскільки, як нам вважається, наявність певного рівня інформаційної культури є лише однією з кількох властивостей суб'єктів інформаційних відносин, до того ж, на відміну від правосуб'єктності, наприклад, вона може сприйматися швидше як ознака факультативна, а не обов'язкова. Ми поділяємо думку К.І. Белякова, який вважає, що інформаційна культура – це стан інформаційного спадку, який виражений в інформаційно-технологічних навичках (інформаційна грамотність), інформаційній свідомості, мисленні, всіх різновидах інформаційної діяльності, рівні правового регулювання сфери інформаційних відносин [11, с. 143], і в її розвиток хотіли б додати, що особливості інформаційної свідомості проявляють в ціннісно-мотиваційних структурах особистості (якщо мова йде про індивідуальний рівень) та в системах корпоративних цінностей (в аспекті функціонування колективних суб'єктів публічного права).

Спробуємо тепер проаналізувати тенденції розвитку Збройних Сил України протягом останніх двох десятиліть, які свідчать про зростання ролі інформаційної культури в організації функціонування цього військового формування.

По-перше, значно зросла поліваріантність поведінки військовослужбовців, значно збільшилася кількість факторів, у тому числі невійськового характеру, які беруться до уваги під час прийняття рішень як на стратегічному, так і на тактичному рівні. Безперервне добування, збір, вивчення, відображення, аналіз і оцінювання даних обстановки та прогнозування її розвитку і раніше вважалися невід'ємною частиною управління військами (силами) [12, с. 269–272], однак за умов наявності гібридних загроз відбувається розширення змісту категорії “обстановка” за рахунок включення до нього особливостей соціально-політичних, соціально-економічних, культурних, екологічних та інших складових. Ефективність рішень, що приймаються на стратегічному та тактичному рівнях управління військами (силами) наближують розуміння поняття “обстановка” у військово-семантичному розумінні до його тлумачення політологією, наукою інформаційного права тощо (в яких, наприклад, вважається, що оперативна обстановка визначає відповідні умови та сукупність чинників, що на них впливають, у яких діють: 1) правоохоронні органи, спецслужби (розвідка і контррозвідка), дипломатичні служби, інші державні органи, відповідальні за правопорядок, громадську, державну, економічну, інформаційну та інші види національної безпеки, захист життєво важливих інтересів суспільства та оборону держави; 2) представники організованих злочинних угруповань, латентних структур; 3) учасники

міжцивілізаційної, міжнародної і регіональної економічної, науково-технічної, політичної, ідеологічної, військово-стратегічної конкуренції; релігійного та між-етнічного протистояння; 4) інші учасники міжнародних та внутрішньо-державних суспільних відносин [13, с. 98]). Додамо, що досвід проведення Антитерористичної операції в Україні дозволяє свідчити про віднесення до відомостей, які враховуються під час проведення бойових операцій, таких факторів, як функціонування ліній водо-, електро-, газо- і теплопостачання, початок і закінчення навчального року, посівних та збиральних робіт, дні народження командирів військових підрозділів противника тощо. Для порівняння: відповідно до примітки до ст. 402 Кримінального кодексу України під бойовою обстановкою розуміється обстановка наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником [14]. У радянській військовій науці бойову обстановку визначали як стан військових частин, підрозділів (кораблів, літаків) під час здійснення ними тактичних дій з виконання бойових завдань в обмеженому районі протягом короткого часу, а до її найважливіших факторів відносили переважно стан сил противника та своїх військ, характер місцевості, ступінь її радіоактивного, хімічного та біологічного зараження, кліматичні, гідрометеорологічні дані [15, с. 347]. Безумовно, поняття “обстановка” і “бойова обстановка” не є синонімічними і співвідносяться як ціле та його частина, однак їх зміст наочно ілюструє, як відрізняється інформаційне навантаження командирів військ (сил) під час прийняття рішень у класичній радянській військовій доктрині і в реаліях сучасності. Здатність постійно оперувати великим масивом відомостей та даних потребує від командирів військових підрозділів усвідомлення цінності інформації під час прийняття рішень, вміння швидко здійснювати розподіл факторів на значущі та незначущі за змінюваними залежно від різних обставин критеріями, можливості забезпечувати належний рівень інформаційної безпеки підрозділу і, наостаннє, достатнього рівня інформаційної грамотності.

По-друге, успадкована від радянської воєнної доктрини дихотомія моделей світоустрою (“миролюбні країни Варшавського договору vs розпалювачі війни з блоку НАТО”), засвідчила свою повну незастосовність у сучасних реаліях. Водночас, на жаль, практика свідчить про поширеність ригідного мислення осіб вищого та середнього начальницького складу військових формувань, особливо це стосується осіб старшої вікової групи. Двополюсна картина світу, незважаючи на її вади і зниження в цілому ефективності військового управління внаслідок її застосування, зберігає свою привабливість із-за можливості враховувати не всю різноманітність факторів, необхідних для прийняття рішень військовими посадовими особами, а брати до уваги лише декілька з них. Зрозуміло, що рішення, які приймаються на підставі викривленої оцінки ситуації, не можуть сприяти досягненню поставленої мети. Віднесення гнучкості мислення військовослужбовців, прагнення до засвоєння нових знань до професійно важливих якостей давно усвідомлено на рівні теоретико-методологічних розробок військової психологічної науки, експериментально підтверджено, але практично застосовується переважно в системі відбору учасників миротворчих операцій [16]. Для уточнення впливу зазначених факторів нами було проведено анонімне опитування слухачів курсів підвищення кваліфікації та перепідготовки офіцерського та сержантського складу за різними військово-обліковими спеціальностями зі всіх регіонів України, які проходили навчання у період 2014–2016 рр. у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (опитано 608 осіб). Серед факторів, які негативно

впливають на ефективність службово-бойової діяльності визначено: уникання (відсутність бажання) командирів брати на себе відповідальність за рішення, які вони зобов'язані приймати; відсутність диференційованого підходу при накладанні стягнень та оголошенні заохочень; нерозуміння компетенції підлеглих осіб; нерозуміння наявності в підлеглих індивідуальних духовних, інтелектуальних, матеріальних, емоційних, фізіологічних потреб; невміння використовувати індивідуальні особистісні потреби підлеглих для зміцнення військової дисципліни, морально-психологічного клімату та підвищення ефективності службово-бойової діяльності. Аналіз визначених у результаті дослідження факторів, які негативно впливають на ефективність службово-бойової діяльності, свідчить, що більшість із них пов'язана з вадами ціннісного та світоглядного рівнів інформаційної культури, і в цілому відповідає принципам роботи з особовим складом радянського періоду. Заслуговує на увагу те, що зазначена проблема усвідомлена на рівні керівництва держави: так, оперативна ціль 5.1, визначена в Стратегічному оборонному бюлетені України, передбачає як очікуваний результат, що ментальність (образ мислення) особового складу базується на основі європейських цінностей.

По-третє, конституційне закріплення прав і свобод людини і громадянина, у тому числі політичних, впровадження правового механізму їх реалізації не могло не здійснити свій вплив на особливості роботи з персоналом військових формувань. Безумовно, ст.ст. 11, 17 Закону України “Про Збройні Сили України” встановлюють заборону створення і діяльності в Збройних Силах України організаційних структур політичних партій, встановлюють призупинення членства в них військовослужбовців [17]. Однак відсутність членства в політичних партіях за формальною ознакою не означає відсутність у військовослужбовців політичних поглядів, уподобань, громадянської позиції, які можуть мати досить широкий діапазон, оскільки Збройні Сили України не можна розглядати як повністю автономний від українського суспільства інститут. Посилення політизації українського суспільства протягом трьох останніх років посилило вплив означених факторів на процеси мобілізації та життєдіяльність військових підрозділів. Інформаційно-психологічні операції противника, спрямовані в тому числі на особовий склад військових формувань, мають однією з цілей зниження морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил України [18, с. 28]. Необхідність протистояння деструктивним інформаційним впливам, попередження конфліктів, пов'язаних з різноманітністю індивідуальних поглядів військовослужбовців на політичні процеси в суспільстві, недопущення їх негативного впливу на ефективність службово-бойової діяльності, зумовлюють потребу в розвитку як комплексу знань, вмінь та навичок особового складу у сфері інформаційної безпеки, так і їх здатності толерантно сприймати зміст інформаційних повідомлень, які суперечать їх особистій позиції, однак не містять у собі ознаки порушення вимог правових приписів.

По-четверте, мобілізація до лав Збройних Сил України, розпочинаючи з 2014 року, значної кількості цивільних осіб з вищою освітою, успішним професійним досвідом, в цілому позитивно вплинула на функціонування військ (сил), у тому числі підвищила якість їх інформаційної діяльності за рахунок використання здобутків інших сфер професійної діяльності. Допомога радників НАТО з питань оборони у відновленні обороноздатності держави, активізація навчання особового складу Збройних Сил України у військових навчальних закладах Північноатлантичного альянсу сприяє оновленню способів та методів виконання службово-бойових завдань, подоланню стереотипів щодо особливостей здійснення військової справи. Однак означене робить актуальними щонайменше два завдання: щодо систематизації, аналізу та визначення напрямів використання нових для Збройних

Сил України даних та відомостей, а також щодо усунення прихованого протистояння змінам, про що вже йшлося вище. Вирішення цих завдань здійснюється переважно у площині підвищення рівня інформаційної культури і також потребує використання широкого арсеналу засобів інформаційної діяльності.

На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що спроможність Збройних Сил України своєчасно відповідати на виклики часу, професіоналізація сил оборони, ефективність виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань мають своєю необхідною умовою підвищення рівня інформаційної культури рядового та командного складу на ціннісному, світоглядному та діяльнісному рівнях. Особливу важливість має, на нашу думку, керованість процесом її формування та зміцнення, що вимагає: визначення ключових індикаторів наявного рівня інформаційної культури як на індивідуальному, так і на організаційному рівні, систематичного проведення моніторингу з метою визначення динаміки таких індикаторів; а також правового закріплення комплексу заходів щодо розвитку інформаційної культури у Збройних Силах України на рівні довгострокової програми, до виконання якої доцільно залучити, окрім внутрішньовідомчих, ресурси громадянського суспільства, що забезпечить більш об'єктивну оцінку отриманих результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Танчер В.* Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується / В. Танчер // Культурологічна думка. – 2013. – № 6. – С. 165–171.
2. *Карлова Е.Н.* Эволюция армии как социального института и понятия “военного профессионализма” в новейшей истории / Е.Н. Карлова, А.В. Чипизубов // Электронный научно-практический журнал “Гуманитарные научные исследования” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://human.snauka.ru/2015/01/9266>.
3. *The Postmodern Military* / Edited by Charles C. Moskos, John Allen Williams, and David R. Segal Oxford University Press, 1999. – 304 p.
4. *Remi M. Hajjar* Emergent Postmodern US Military Culture // *Armed Forces & Society*. – 2014. – Volume 40. – Issue 1. – P. 118–145.
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року “Про Стратегічний оборонний бюлетень України”: Указ Президента України від 06.06.2016 № 240/2016 // Офіційний вісник Президента України. – 2016. – № 17. – Ст. 466.
6. *Шопіна І.М.* Розвиток досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства / І.М. Шопіна // *Наука і правоохорона*. – 2014. – № 4. – С. 308–312.
7. *Білявець С.Я.* Інформаційна культура як складова професійної культури військовослужбовців за контрактом в органах охорони державного кордону / С.Я. Білявець // Тези доповідей Х Міжнародної науково-практичної конференції “Військова освіта і наука : сьогодення та майбутнє” [Текст] / за заг. редакцією В.В. Балабіна. – К. : ВІКНУ, 2014. – С. 221–222.
8. Інформаційна безпека сучасного суспільства : навчальний посіб. / За загальною ред. А.І. Міночка. – К. : ВІТІ НТУУ “КПІ”. 2006. – 188 с.
9. *Білорус А.М.* Інформаційна культура офіцера-прикордонника та її загальні принципи / А.М. Білорус // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. : “Педагогіка і психологія”*. – 2008. – Вип. 25. – С. 130–135.
10. Основи інформаційного права України : навч. посіб. В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко та ін. ; за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника. – К. : Знання, 2004. – 274 с.
11. *Беляков К.І.* Інформатизація в Україні : проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення [Текст] : монографія / К. І. Беляков. – Київ : КВІЦ, 2008. – 576 с.
12. *Поляков С.Ю.* Деякі аспекти визначення категорії “військове управління” та його складових частин / С.Ю. Поляков // *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. – 2010. – № 4(26). – С. 269–272.
13. *Петрик В.М., Кузьменко А.М., Остроухов В.В.* та ін. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : Навчальний посібник. – К. : Росава, 2007. – 208 с.
14. Кримінальний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

15. Советская военная энциклопедия / Председатель главной редколлегии А.А.Гречко. – В 8 т. – Том 1. А – Бюро. – М. : Воениздат, 1976. – 786 с.
16. *Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В.* Діагностування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. – К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2011. – 153 с.
17. Про Збройні Сили України : Закон України //Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 108.
18. *Певцов Г.В.* Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні : моделі впливу та напрями протидії / Г.В. Певцов, С.В. Залкін, С.О. Сідченко, К.І. Хударковський // Наука і оборона. – 2015. – № 2. – С. 28–32.

Отримано 12.04.2017